

ЗООМОРФІЗМИ У СКЛАДІ ЗАПЕРЕЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Міхесва Т.І.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті розглянуто питання функціонування зооморфізмів у загальнозаперечних та частковозаперечних конструкціях на матеріалі збірок паремійного фонду М. Номиса та І. Франка. Виявлено, що наявність заперечення у пареміях підсилює порівнювані ознаки між твариною та людиною, надаючи іронічного чи навіть зневажливого забарвлення. Аналізуючи загальнозаперечні конструкції з часткою *не*, зафіксовано не лише домінуюче заперечне значення, але й одну з периферійних сем – ствердження з посиленням іронічного забарвлення. Частковозаперечні конструкції додатково підкреслюють переваги одного з порівнюваних об'єктів (або людини, або тварини) і відповідно представляють людину в позитивному або негативному світлі. Результати дослідження розкривають нові асоціативні можливості порівняння людини з твариною та сприяють полегшенню розуміння українськомовної картини світу.

Ключові слова: зооморфізм, переносне значення, заперечні конструкції, загальне заперечення, часткове заперечення, паремійний фонд.

Постановка проблеми. Зооморфізми продовжують привертати увагу лінгвістів, оскільки вивчення особливостей їх функціонування та пошуки підґрунтя тісного асоціативного зв'язку з людиною потребують не лише мовознавчого інструментарію, а й залучення знань суміжних наук, зокрема культурології, соціології, етнолінгвістики, етнічної психології. Зооморфізми, як семантичний вид метафорного перенесення «тварина → людина», постають на основі подібності, зумовленої різними чинниками, такими як зовнішні ознаки, риси характеру, особливості поведінки, спосіб життя, характерні звички та ін. Цей ряд можна продовжувати, оскільки нові дослідження зооморфізмів відкривають усе ширші можливості асоціативного зв'язку між твариною та людиною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням зооморфізмів з погляду їх творення, структурних та семантичних особливостей, місця в мовній системі і теорії метафори зокрема, займалися Г. Гайдук, Р. Дубровський, М. Петришин, Л. Приблуда, В. Рзаєва, В. Рибенко, Л. Федорова та Н. Христич. Часто зооморфізми вивчають у складі фразеологічних одиниць, як-от: у працях О. Крижко, О. Лазер-Паньків, М. Лаюк, Д. Ужченко; або ж у зіставних порівняннях зооморфізмів на матеріалі різних мов, наприклад, англійської (Г. Кривенко, В. Новаковська), німецької (О. Коваленко, Г. Ланіна), польської (М. Пасюрківська, Ю. Сагата), чеської (Н. Лобур), іспанської (В. Мішкур), турецької (І. Покровська) та ін. Вивчення заперечних конструкцій здійснено у працях М. Баган (на базі фольклорної традиції) [1], С. Педченко (з ґрунтовними описами заперечних маркерів) [10] та Л. Дідун (з оглядом експліцитних способів вираження заперечного значення) [5].

Окреслення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження зооморфізмів не втрачають своєї актуальності, оскільки ця проблема є порівняно новою в колі мовознавчих зацікавлень. Функціонування зооморфізмів на різних етапах розвитку як української мови, так і загалом української культури, є незаперечним свідченням того, що носії мови від самих початків проводили паралелі з тваринним світом і активно використовували зооморфізми у побутовому мовленні. Проблема функціонування зо-

оморфізмів у заперечних конструкціях досі не ставала об'єктом ґрунтовних досліджень, хоча саме такий підхід допоможе виявити та витлумачити специфічні риси зооморфізмів, адже заперечення, додатково підкреслюючи особливості одного з порівнюваних об'єктів, увиразнює суть порівняння.

Мета статті – дослідити функціонування зооморфізмів у заперечних конструкціях на матеріалі прислів'їв та приказок зі збірок М. Номиса та І. Франка, а також розглянути способи вираження заперечного значення і простежити особливості тлумачення досліджуваних одиниць.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські прислів'я і приказки, як ядро паремійного фонду, є цінним культурним надбанням українського народу, що постало на основі безпосередніх спостережень за навколишнім життям [8, с. 537]. Такі паремії, незважаючи на лаконічну форму, мають надзвичайну здатність до акумулювання та трансляції життєвого багатоговікового досвіду і світогляду народу [7, с. 48], що й стимулювало передавати їх від покоління до покоління, доки зусиллями фольклористів вдалося зберегти ці перлини мудрості у збірках і до наших днів. Саме прислів'я і приказки завдяки «влучності вислову і згущеності думки» [8, с. 537] виражають узагальнені концепти мислення народу, а тому ніколи не оскаржуються і, відповідно, є максимально авторитетними серед носіїв мови [7, с. 50].

Функціонування зооморфізмів у заперечних конструкціях розкривають нові асоціативні можливості порівняння людини з твариною, адже така граматична форма передбачає повідомлення порівнюваної ознаки через заперечення хибної і цим «вияскравлює специфічність одного з об'єктів» [1, с. 132]. Спростування подібності в будь-якому випадку підкреслює переваги або людини, або тварини, що дозволяє додатково відносити аналізовані паремії до конструкцій із позитивним або негативним представленням людини.

Структура заперечних конструкцій містить експліцитні граматично виражені показники заперечення, які найчастіше становлять заперечні слова [5, с. 193], серед них частки *не*, *ні*, *ані*, заперечний предикатив *немає*, заперечні сполучники *ні...ні*, *ані...ані* та ін. [12, с. 193]. Частка *не* виступає основним лексико-граматичним засо-

бом вираження заперечення [10, с. 93] і може реалізувати як загальне заперечення (здебільшого в препозиції до предиката), так і часткове заперечення (у препозиції до субстанціальних (іменникових) синтаксем) [3, с. 119].

Найбільшу групу становлять **загальнозаперечні конструкції, де заперечна частка не стоується предикатива у формі дійсного чи наказового способу**. Наприклад, спільними рисами для людини і тварини можуть бути безстрашність (*Пес кудлатий, а хлоп багатий не дуже бояться* [4, II, с. 520]), скупість (*Не видреш, як вовкови з горла* (тут і надалі зберігаємо орфографію оригіналу – Т. М.) [4, I, с. 240]), мовчазність (*Як овечка, не скаже ні словечка* [13, с. 567]); незгода (*Два когути, два дими, дві господині ніколи не погодяця* [13, с. 209]; *Два когути, два дими і дві господині ніколи ся не згодять* [4, II, с. 277]; *Два когути на єднім подвір'ю, тай дві господині не згодят ся ні завтра ні нині* [4, II, с. 277]; *Не помиряця, як два коти над салом* [13, с. 209]). Деякі паремії мають додатково іронічне забарвлення, як-от: *Не любить, як собака редьки* [13, с. 246], *Не любить правди, як пес мила* [13, с. 312] (дуже не любити, ненавидіти); *Не припадає, як свині сідло* [13, с. 495] (не личити); *Дмись не дмись, волом не будеш* [13, с. 144] (марні спроби змінити становище).

Окремо подаємо такі випадки заперечних конструкцій, коли дієслово виступає у формі імператива, тобто у формі наказового способу. Ці висловлення набувають особливого призначення – застереження на майбутнє: від нечемної та не прийнятної в суспільстві поведінки (*Не будь тім индиком, що моркву риє* [13, с. 159]; *Не будь свинею, що моркву риє* [13, с. 159]; *Куме, Андрію, не будь свинею!* [13, с. 159]; *Андрею, не будьте свинею, коли вас люде величають* [4, I, с. 4]; *Не будь так, як попова свиня* [13, с. 159]; *Ни витрецяйся ні на кого, як коза на резника* [13, с. 306]); від ліні (*Не волочися, як Борисів бик* [13, с. 485]; *Не волочися, як Хведькова корова* [13, с. 485]; *Не волочися, як солоний заєць* [13, с. 485]); від поганих та небезпечних людей (*Не вір му як псу* [4, II, с. 519]; *Не вірь жінці, як чужому собаці* [4, II, с. 129]); від розгублених та безпорадних дій (*Не рвися, як собака на ретязі* [13, с. 172]; *Не шастайся, як миш по пастжах* [13, с. 172]); наказ мовчати (*Ані мур-мур!* [4, I, с. 5]).

Не завжди частка *не* функціонує для виявлення заперечного значення. Незважаючи на те, що ця функція є домінуючою, частка може репрезентувати й інші периферійні семи під впливом певного контексту, і тоді первинна семантика «набуває здатності реалізувати інтенсивне ствердження» [10, с. 94]. А. Паславська теж помічає, що заперечення може «не вносити компонента заперечної семантики» навіть за формальної наявності [9, с. 193]. Підтвердженням периферійної семи частки *не* є кілька випадків, де заперечний предикатив використано не для заперечення дії, а навпаки – для її ствердження з посиленням іронічного забарвлення: *Не хоче, як коза сіна* [13, с. 244]; *Не любить, як кіт сала* [13, с. 244]; *Він того так не любить, як кіт сала* [4, II, с. 264], адже зрозуміло, що і коза, і кіт у звичайному житті не відмовляються від такої поживи, і відповідно, заперечення лише підкреслює бажаність цієї дії.

Окремо вирізняємо **загальнозаперечні конструкції із заперечним предикативом *нема***, які представлені пареміями: *Нема над мене і над війтову свиню* [4, II, с. 443]; *Нема над ню і над вітову свиню* [4, III, с. 62]; *Нема як я та попова свиня* [4, II, с. 443]; *Він гадає, що нима понад него тай понад попову свиню* [4, I, с. 304]; *Нема над него, як над попове порося* [4, II, с. 443]. В усіх випадках предикатив *нема* підкреслює унікальність порівнюваних людини і тварини, проте з іронічним, подекуди зневажливим, забарвленням. Порівняння з *війтовою* / *поповою свинею* або *поросям* свідчить про такі негативні риси, як зарозумілість [6, с. 527] і безпідставна гордість нерозумної людини, оскільки і для свині заможних людей під час вигодовування створені найкращі умови, якими не варто пишатися чи вважати певним досягненням.

Частковозаперечні конструкції із запереченням іменника, що позначає тварину, ознаки якої порівнюють з людиною. Такі конструкції, залежно від позитивного або негативного представлення людини, підкреслюють переваги одного з порівнюваних об'єктів.

Негативне представлення людини зустрічаємо в таких пареміях: *Ворог то не птах, що в своє гніздо каляє* [4, I, с. 259] (як птах поважати своє гніздо, так і людина повинна поважати свою родину); *Не віл, шановавши слухи ваші, предить – то чоловік говорить* [13, с. 571]; *Не віл пердить, то чоловік говорить* [4, I, с. 221] (коли хтось «обертає на кпини чиєсь слова» [4, I, с. 221] або говорить зі зневагою); *Чоловік не скотина – більши відра не вип'є* [13, с. 507] (іронічно про пристрасть до алкоголю); *З одинака – як не пес, то собака* [13, с. 413] (рідко одна дитина в сім'ї стає хорошою людиною).

Порівняно менше знаходимо прислів'їв з позитивним представленням людини через заперечення тварини і тих ознак, які вона репрезентує: *Кум не свиня, аби (щоб) яйце в борщі ззів* [13, с. 246] (бути скромним гостем); *Говори зо мнов по просту, бо я не заляч крутими стежками скакати* [4, I, с. 355] (говорити без натяків); *Що голова, то не хвіст* [13, с. 86; 4, I, с. 398] (у більшій пошані вік і розум людини, ніж молодість та недосвідченість).

Не мають чіткого ні позитивного, ні негативного представлення людини паремії: *Душа не пташка – не виженеш!* [13, с. 141] (змиритися з обставинами земного життя); *Війта скинути, то не воробуцьи з кола зігнати* [4, I, с. 198] та *Жить – не вола кормить* [13, с. 365] (в обох випадках дію з твариною легше виконати, ніж те, що відбувається у світі людей, тобто жити чи змінити щось у суспільному житті є нелегким випробуванням для людини).

Частковозаперечні конструкції із запереченням іменника, що позначає людину, з якою порівнюють позитивні або негативні риси тварин. Зазвичай у таких паремійних конструкціях на першому місці стоїть зоонім, щоб ще більше зосередити увагу на влучно дібраному зоонімі з усіма ознаками, які лежать в основі порівняння. Прикладом таких позитивних конструкцій є *Сокол не парубок* [13, с. 378] і *Орел не козак!* [13, с. 378]. В обох випадках порівняння з величними представниками хижих птахів є безумовно найвищим

виявом гордості за таких чоловіків, оскільки і *сокіл*, і *орел* виступають символами мужності, сили і молодості [11, IX, 438; 11, V, 743; 6, с. 560; 6, с. 420], а *орел* ще може додатково передавати ознаки краси [11, IX, с. 438], швидкості, зіркості, злету та розуму [6, с. 560]. Негативні конструкції підсилені на початку вказівним займенником *то*, щоб викликати додатково зневажливе ставлення до негативного порівняння: *То пси, не люди* [4, II, с. 523], тобто погані, не гідні поваги люди; *То гадина, не дітина* [4, II, с. 307], тобто погана, невдячна дитина.

Частковозаперечні конструкції із запереченням, що належить до інших іменних частин мови, зокрема прикметника (*Кіт неловний, хлоп немовний, оба ледащо* [4, II, с. 265] – про лінивих людей) та займенника (*Він не нашого пір'я птах* [4, II, с. 606] – не належить до певного товариства, відрізняється від нього [11, VI, с. 329]).

Частковозаперечні конструкції із повторюваним запереченням зі сполучниками *ні...ні, ані...ані*. Такі конструкції, заперечуючи кілька семантично близьких понять, посилюють заперечну семантику, передають «зашифровану» в них інформацію [5, с. 195] і сприяють «вираженню крайнього вияву або повної відсутності якоїсь ознаки» [2, с. 12]. Прислів'я і приказки цієї групи описують: людські риси, наприклад, слабхарактерність (*Ні вовк, ні пес* [4, I, с. 241]), непевність (*Ні пес, ні баран* [4, II, с. 520]), нетямущість і неосвіченість (*Не вмів ні бе, ні ме* [13, с. 286]; *Ані бе, ані ме не знає* [4, I, с. 5]), гордість [13, с. 145] або ж невизначеність у поглядах [6, с. 164] (*Ні пава, ні гава* [13, с. 145]); а також неговірного, сердитого або дурного (*Ані дзень, ані кукуріку* [4, I, с. 5]); покритку (*Ні бик, ні телуця, ні дівка, ні молодиця* [4, I, с. 28]).

Висновки і пропозиції. Дослідивши функціонування зооморфізмів у різних типах заперечних конструкцій, ми виявили, що заперечення часто підсилює порівнювані ознаки між твариною та людиною, іноді надаючи порівнянню іронічного чи навіть зневажливого забарвлення.

До основних структурно-синтаксичних груп заперечних конструкцій відносимо: загальнозаперечні конструкції (з предикативом у дійсному

чи наказовому способі; із заперечним предикативом *нема*) та частковозаперечні конструкції (із запереченням іменника, що позначає тварину; із запереченням іменника, що позначає людину; із запереченням, що належить до інших іменних частин мови, зокрема прикметника і займенника; із повторюваним запереченням зі сполучниками *ні...ні, ані...ані*).

З усіх представлених груп найчисельнішою є група загальнозаперечних конструкцій з предикативом у дійсному чи наказовому способі. Окрім цього виявлено, що прислів'я і приказки з предикативом у формі імператива набувають особливого призначення – застереження на майбутнє від нечемної та неприйнятної в суспільстві поведінки, лії, поганих та небезпечних людей, розгублених та безпорадних дій – і все це є вираженням життєвого досвіду народу. Аналіз деяких паремій зафіксував одну з периферійних сем частки *не*, коли замість доміантного заперечного значення виступає ствердження з посиленням іронічного забарвлення (*не хоче, як коза сіна; не любить, як кіт сала*). Загальнозаперечні конструкції із заперечним предикативом *нема* підкреслюють унікальність порівнюваних об'єктів у негативному значенні, висміюючи безпідставну людську гордість.

У частковозаперечних конструкціях заперечення додатково підкреслює переваги одного з порівнюваних об'єктів (або людини, або тварини) і відповідно представляє людину в позитивному або негативному світлі. Частковозаперечні конструкції із запереченням іменника, що позначає людину, відрізняються ретельністю добору зооніма з усіма його ознаками, які беруть участь у творенні порівняння. Частковозаперечні конструкції із повторюваним запереченням зі сполучниками *ні...ні, ані...ані* посилюють заперечну семантику внаслідок послідовного заперечення кількох семантично близьких понять.

Результати аналізу функціонування зооморфізмів у заперечних конструкціях розкривають нові асоціативні можливості порівняння людини з твариною, а тому подібні дослідження є актуальними для вивчення глибинної семантики зооморфізмів та глибшого розуміння українськомовної картини світу.

Список літератури:

1. Баган М. «Нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема! Анікогісінько нема!» (заперечні конструкції в поетичних творах Тараса Шевченка) // *Культура слова*. 2014. № 80. С. 126-133.
2. Баган М. Односкладні буттєві заперечні речення в сучасному українському мовленні та фольклорній традиції // *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць ДДПУ* / ред. кол.: Надія Скотна (головний редактор), Марія Федурко (редактор розділу) та ін. Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 34. С. 4-16.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
4. Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко // *Етнографічний збірник*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1901-1910.
5. Дідун Л.І. Експліцитний спосіб утілення заперечного значення у фразеологізмах із семантикою інтенсивності // *Наукові записки. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя* / відп. ред. проф. Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2013. Кн. 1. С. 193-198.
6. Жайворонко В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
7. Колоїз Ж.В., Малюга Н.М., Шарманова Н.М. Українська пареміологія: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
8. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: підручник. 3-тє вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2005. 591 с.
9. Паславська А. Заперечення в українській та німецькій мовах: Лінгводидактичний аспект // *Теорія і практика викладання української мови як іноземної: зб. наук. праць*. Львів, 2010. Вип. 5. С. 193-202.
10. Педченко С. Семантико-синтаксична специфіка модальної поведінки заперечного маркера *не* // *Філологічні науки: зб. наук. праць*. Полтава, 2011. № 1(7). С. 92-99.

11. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
12. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Українська енциклопедія, 2004. 824 с.
13. Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О.В. Марковича та ін. / уклад М. Номис; упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

Михеева Т.И.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ЗООМОРФИЗМЫ В СОСТАВЕ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы функционирования зооморфизмов в общеотрицательных и частноотрицательных конструкциях на материале сборников паремического фонда М. Номиса и И. Франко. Выявлено, что наличие отрицания в паремиях усиливает сравниваемые признаки между животным и человеком, предоставляя ироническую или даже пренебрежительную коннотацию. Анализируя общеотрицательные конструкции с частицей *не*, зафиксировано не только доминантное отрицательное значение, но и одну из периферийных сем – утверждение с усилением иронической коннотации. Частноотрицательные конструкции дополнительно подчеркивают преимущества одного из сравниваемых объектов (или человека, или животного) и соответственно представляют человека в положительном или отрицательном свете. Результаты исследования раскрывают новые ассоциативные возможности сравнения человека с животным и способствуют облегчению понимания украиноязычной картины мира.

Ключевые слова: зооморфизм, переносное значение, отрицательные конструкции, общеотрицательная конструкция, частноотрицательная конструкция, паремический фонд

Mikheieva T.I.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

ZOOMORPHISMS IN THE STRUCTURE OF NEGATIVE CONSTRUCTIONS

Summary

The article deals with the problems of the functioning of zoomorphisms in general negative and partial negative constructions on the material of the collections of the paremic fund of M. Nomis and I. Franco. It has been revealed that the presence of negation in paremias intensifies the compared features between animal and human, providing an ironic or even pejorative connotation. Analyzing the general negative constructions with a particle *not*, there is fixed not only the dominant negative meaning, but also peripheral seme – a statement with an increase of ironic connotation. Partial negative constructions further emphasize the advantages of one of the compared objects (a person or an animal) and accordingly represent a person in a positive or negative light. The results of the research reveal new associative possibilities of comparing a person with an animal and facilitate the understanding of the Ukrainian-language picture of the world.

Keywords: zoomorphism, figurative meaning, negative constructions, general negative construction, partial negative construction, paremic fund.